

QR

*Додаткова
інформація
до підручника*

§ 2. Люблінська унія 1569 року

Зі «Щоденника Люблінського сейму».

Заява Костянтина Вишневецького

«Оголошуємо вашій величності, що ми приєднуємося до поляків, як люди вільні, свободні, що ми не бажали б, аби нас принизили у нашій шляхетності, бо ми народ настільки шляхетний, що не поступимося жодному народу в світі і усвідомлюємо, що шляхетністю ми дорівнюємо всякому іншому народові. Але, крім того, є у нас князівські роди, які, за своїм походженням, мають у нас особливе положення і честь: ми не бажали б, щоб їх честь як-небудь змаліла, навпаки, просимо зберегти їм всю цю честь. З іншого боку — ми люди неоднакової з вами віри, особливо (ми) греки (православні): просимо, щоб нас не принижували і щоб нікого не примушували до іншої віри...»

*Портрет
Костянтина
Вишневецького
з галереї
Вишневецьких*

1. Які права української шляхти відстоював у своїй промові Костянтин Вишневецький?

Із рішення Люблінського сейму про об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського

«Ми, Сигізмунд Август..., оголошуємо даною грамотою таке: нам відомо, що всі чини королівства часто нагадували славної пам'яті батькові нашому Сигізмунду, королю польському, і просили його на сеймах... щоб завершено було те з'єднання, або унія, Великого князівства Литовського з королівством Польським... Знаючи, що це об'єднання приносило велику славу і користь обом народам... так, щоб на майбутній час унія... приносила такі плоди, які б могли дати польському й литовському народам насамперед... більший і твердий мир і збереження в цілісності, а потім славу і окрасу. На скликаному таким чином цьому сеймі явились особисто всі пани сенатори духовні і світські й усі інші чини польського і литовського народів і за нашим допущенням і згодою... закінчили всю цю справу унії між ними в братерській любові...»

1. Чи враховували інтереси українського населення при об'єднанні Литви та Польщі? Свою відповідь аргументуйте.

§ 6. Берестейська церковна унія 1596 року

Детальніше про...

події напередодні церковних соборів у Бересті

Константинопольський патріарх, надаючи братствам право контролю за духовенством, обмежував тим владу православних єпископів, а тому, хоч і не свідомо, але підштовхував їх до союзу з католиками. На початку 1590 р. ряд православних єпископів таємно домовилися між собою прийняти унію та прихилили до себе київського митрополита Михайла Рогозу. В 1595 р. до Рима на аудієнцію до папи Климента VIII були відіслані єпископи луцький і острозький Кирило Терлецький та володимирський і берестейський Іпатій Потій. Вони від імені Київської митрополії признали зверхність Папи Римського. Так розпочалось оформлення церковної унії. Коли про це дізнався старий князь В.-К. Острозький, то розіслав по всіх братствах та церквах грамоти, щоб не слухалися більше «зрадників-єпископів», боролися проти унії й готувалися до церковного собору. Усі братства, більшість мирян і монастирів прислухалися до княжої грамоти. Окрім того, під впливом В.-К. Острозького на бік православних перейшли львівський єпископ Гедеон Балабан та перемишльський — Захарій Копистенський.

Примітка. Після унії братства в Україні стали головною опорою православної церкви, підтримуючи її і, нерідко, керуючи нею.

Пам'ятна медаль на честь Берестейської унії, викарбувана за вказівкою папи Климента VIII

1. Зверніть увагу на ілюстрацію та підпис під нею. Хто зі згаданих у рубриці «Детальніше про...» церковних діячів зображений на медалі?

§ 8. Культурно-освітнє життя в українських землях XVI століття

Із «Порядку шкільного» (Статуту Львівської братської школи) про навчання в братській школі

«...Дидаскал (*учитель*), взявши доручену йому дитину, повинен її вчити оволодівати корисними науками, за непослух карати не по-тиранськи, а по-учительськи... Сидіти повинен кожний (*учень*) на своєму місці, призначеному за успіхи в навчанні... Багатий над бідним у школі нічим не повинен бути вищим, лише самою наукою... Коли б якого хлопця не було, (*учитель*) має зараз послати по нього й довідатися причини, чому не прийшов... Зранку після молитов кожен повинен розказати вчорашній свій урок і писання, що вдома писав... По обіді хлопці мають самі писати на таблицях кожен свою науку..., опитувати мають один одного... Двох чи чотирьох хлопців щотижня (*слід обирати за чергою*)... А діло їх буде таке: раніше до школи прийти, школу підмести, в печі затопити, а котрі входять та виходять — про всіх знати...»

1. Доведіть, що в сучасних українських школах зберігаються окремі традиції братських шкіл.
2. З'ясуйте, чи навчалися у братських школах дівчатка.

«Дидаскал веде урок». Гравюра XVII ст.

Сторінка статуту Львівської братської школи

§ 9. Культурно-освітнє життя в українських землях у другій половині XVI – першій половині XVII століття

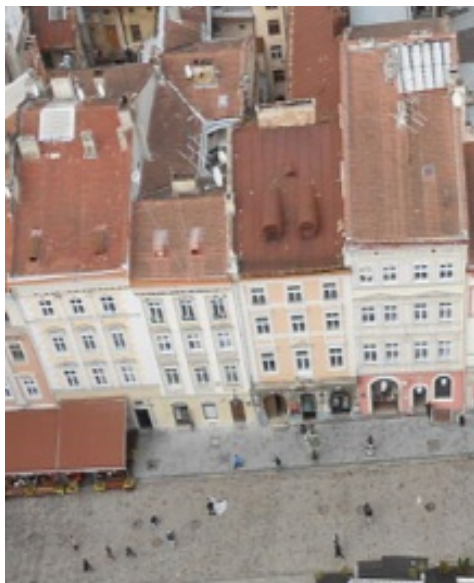

Детальніше про...

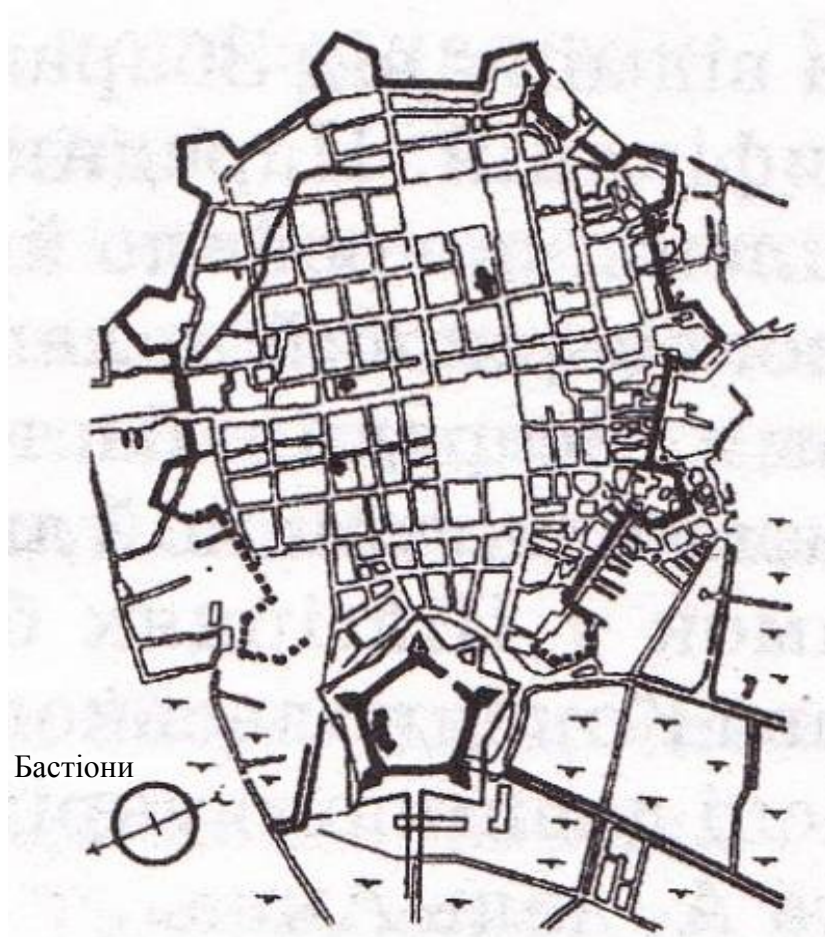
систему навчання в Києво-Могилянському колегіумі

Навчання розпочиналося 1 вересня. Кожної суботи перевіряли, що учні засвоїли за тиждень, і здійснювали тілесні покарання за провини. Щочотири місяці приймалися звітні іспити. Основу навчання складала 7 вільних наук. У XVII ст. студенти та викладачі колегіуму дали їм цікаву характеристику. Граматика — наука, що «учить слів і вимови», риторика — «промови», діалектика — «розумного в речах пізнання», арифметика — «лічби», геометрія — «землі розмірення», музика — «співам», астрономія «учить рухів тіл небесних». Повний курс навчання складав 8 шкіл (класів), які проходили за 12 років. 4 роки в нижчих (граматичних) класах вивчали мови: латинську, церковнослов'янську, руську (книжну староукраїнську), грецьку та польську. Це класи фара (підготовчий), інфіма, граматика, синтаксис. Ще 8 років студіювали у вищих школах (класах). 1 рік — поезику (віршування), 1 рік — риторику (красномовство, складання промов, написання листів тощо), 2 роки — філософію і 4 роки — богослов'я. Богослов'я дозволили вивчати з кінця XVII ст. Уже тоді під час навчання використовували диспути та навчальні ігри.

§ 10. Українські міста і розвиток мистецтва в XVI – першій половині XVII століття

Щільна забудова на площі Ринок у Львові.
Світлина

Бастіони

План м. Броди із замком і бастіонними укріпленнями

1. Відшукайте на плані захисну стіну, центральну площу і головну вулицю.
2. Забудова міста була регулярною чи нерегулярною?

*Тризрубна церква Святого Духа 1502 р.
в с. Потелич (Львівська обл.). Світлина*

1. Порівняйте форму церкви Святого Духа з наведеним описом карпатських церков. Що відповідає опису, а що — ні?

§ 26. Козацька Україна після Національно-визвольної війни

Попрацюйте з картою. Попрацюйте у парах

1. Складіть запитання, використовуючи карту та легенду карти.
2. Запропонуйте їх іншій парі. Вислухайте відповіді, узагальніть інформацію.

Зі спогадів Васілія Кікіна (посла московського царя в Чигирині) про Чигиринську раду 26 серпня 1657 року «...Вибрали ... на гетьманство писаря Івана Виговського, і дали йому гетьманську булаву, примовляючи: «Доки виросте... Богданів син Юрій Хмельницький і прийде в літа, ... доти має відати військом (протягом трьох років)...»

1. Поміркуйте. Чому на підставі цього документа можна стверджувати, що гетьманство могло стати спадковим урядом Хмельницьких?

Картина Олени Владимирової, Володимира Прядки «Гетьман Іван Виговський»

Із літопису Самійла Величка про одну з причин появи невдоволення гетьманом Іваном Виговським

«...Полтавці були (дуже) невдоволені поверненням (показаченого шляхтича) Юрія Немирича, що був (до війни) одним з найбільших магнатів, а Виговський повертав йому майно. Немирич наклав на полтавців побори, яких вони давно не знали...»

1. Продовжіть речення. Повстання 1658 року вибухнуло у Полтаві, бо...

Портрет Юрія Немирича невідомого автора

§ 27. Військо Запорозьке від Юрія Хмельницького до Андрусівського перемир'я

Із праці Проспера Меріме «Українські козаки та їхні останні гетьмани» про наслідки гетьманування Юрія Хмельницького

«...Юрій даремно намагався повернути козаків під руку польського короля. Більшість полковників залишила його, розпочалася запекла громадянська війна, яка до краю виснажила ті сили, що їх ще мала Україна. Постали водночас два гетьмани: один — васал Росії, другий — Польщі; кожного підтримувало чужинське військо, що мало на меті їх пильнувати і запобігти їхню зраду, а не допомагати їм у всіх починаннях...»

Гравюра з літопису Самовидця.

«Юрась Хмельниченко»

1. Доведіть або спростуйте думку: «Політика Юрія Хмельницького посилила процеси «руїни» в Україні».

Із Козацького літопису Самовидця про Чорну раду 1663 року

«...Як вдарено в бубни (*литаври*) на раду, Брюховецький ... піше військо припровадив до намету своєї сторони... І (*Яким*) Сомко не забарився: сам і усі козаки, які були при ньому, люди заможні, на конях добрих, ошатні і при зброї, як до війни... І скоро тая рада стала... Одні кричать: — Брюховецького гетьманом! А другі кричать: — Сомка гетьманом! І на стілець обох саджали. А далі між собою узяли битися (*подекуди на смерть*) і бунчук Сомків зламали. Ледве Сомко вирвався... І так сторона Сомкова мусила уступати... (*А люди*) Брюховецького на стілець всадили Брюховецького ... давши йому булаву і бунчук у руки...»

Козацькі литаври.
Світлина

Примітка. Ніжинську раду називають Чорною, бо в ній брали участь не лише козаки, але й посполитий люд (*чернь*), а ще через криваве побоїще, що на ній трапилося.

1. Подумайте. Чи могли Сомко та Брюховецький запобігти бійні? Як саме?

Детальніше про...

Із умов Андрусівського перемир'я 1667 року

- ✓ Україну поділили уздовж Дніпра: Лівобережжя визнавалося за Московською державою, Правобережжя — за Річчю Посполитою.
- ✓ Київ з прилеглими містечками на 2 роки залишався за Московською державою, а потім передавався Речі Посполитій.
- ✓ Запорожжя мало бути під зверхністю як Московського царства, так і Речі Посполитої та під їхнім захистом.
- ✓ Московське царство повертало собі Смоленськ і Сіверщину.

§ 28. Гетьман Петро Дорошенко

Детальніше про...

основні умови Глухівських статей 1669 року

- ✓ Підтвердження вольностей Війська Запорозького, прав і привілеїв козацької старшини.
- ✓ Московські воєводи залишалися в Києві, Ніжині, Переяславі, Чернігові, Острії, але мали займатися лише військовими справами.
- ✓ Податки повинні збиратися козацькою старшиною й надходити до гетьманської скарбниці.
- ✓ Гетьману заборонялося мати самостійні відносини з іноземними державами, але зберігалося право посилати своїх представників на дипломатичні перемовини, пов'язані з Гетьманщиною.
- ✓ Козацький реєстр встановлювався в 30 тис. осіб.
- ✓ Обмежувався перехід селян у козацтво.

Герб
та автограф
Дем'яна
Многогрішного.
Світлина

Детальніше про...

основні умови Корсунської угоди 1669 року

- ✓ Територія Української держави мала охоплювати землі від Перемишля до Путивля.
- ✓ Підтверджувалося право вільного вибору гетьмана, який обирався довічно.
- ✓ Українська православна церква зберігала автономію в складі Константинопольського патріархату.
- ✓ Українське населення звільнялося від сплати податків і данини на користь турецької скарбниці.
- ✓ На українських землях турки і татари не мали права споруджувати мечеті та брати ясир.
- ✓ Туреччина й Кримське ханство не повинні були укладати мирних договорів з Польщею та Московією без згоди гетьмана.
- ✓ Султанські грамоти, які стосувалися України, мали писатися турецькою та українською мови.

§ 29. Припинення існування Правобережної Гетьманщини

Зі спогадів Патріка Гордона (одного з керівників московських військ) про озброєння Чигиринського замку

«...У ньому (Чигирині) перебувало 45 різноманітних гармат, чотири з них, дуже довгі, були відлиті в Німеччині. Крім того, було ще 10 великих гармат; інші були або короткі для стрільби картеччю, або легкі польові; крім того, в замку було ще 5 мортир, із яких три були залізні. Бомб було дуже мало, ручних гранат не більше 800. Після закінчення облоги залишилося всього 28 бомб і 23 бочки пороху...»

Мортира — облогова гармата для перекидання ядер, бомб через мури

1. Яким було озброєння Чигиринського замку?
2. Зробіть припущення. При яких обставинах можна було його захопити?
3. Скористайтеся інтернет-ресурсами й дізнайтеся, що стало причиною захоплення Чигиринського замку в 1678 році.

Детальніше про...

основні пункти Бахчисарайського миру 1681 року

- ✓ Кордон встановлювався по Дніпру.
- ✓ Лівобережжя, Київ, Запорозжжя мали належати Москві.
- ✓ Південна Київщина, Брацлавщина, Поділля залишалися за Османською імперією.
- ✓ Територія між Південним Бугом і Дніпром мала бути незаселеною.
- ✓ Козаки отримували право на рибну ловлю, добування солі та вільного плавання Дніпром та його притоками до Чорного моря.
- ✓ Татари отримували право кочувати в степах обабіч Дніпра.

Детальніше про...

основні пункти Вічного миру 1686 року

- ✓ Лівобережна Гетьманщина, Запорозжя, Київ з околицями визнавалися за Московським царством.
- ✓ Північна Правобережна Київщина, Волинь, Галичина відходили до Речі Посполитої.
- ✓ Брацлавщина і Південна Київщина ставали нейтральною зоною між Московським царством і Річчю Посполитою.
- ✓ Поділля у випадку визволення від Османської імперії переходило до Речі Посполитої.
- ✓ Річ Посполита за відмову від Києва отримувала компенсацію в розмірі 146 тис. карбованців.
- ✓ Православному населенню Речі Посполитої гарантувалося право на вільне віросповідання.
- ✓ Московська держава розривала договори з Османською імперією та Кримським ханством і вступала до антитурецького військового союзу — Священної ліги (Австрія, Річ Посполита, Венеція, Папська держава).

§ 30. Слобідська Україна й Запорозжя (Військо Запорозьке Низове) в останній чверті XVII ст.

Детальніше про...

деякі відмінності між козацьким устроєм
Гетьманщини та Слобожанщини

У Слобідській Україні всі козаки поділялися на багатших — **виборних** (відбірних), які несли військову службу, та бідніших — **підпомічників**, які допомагали виборним харчами, або грошми, а новим полковником часто ставав син попереднього.

Герб міста
Острог, XVIII ст.

Сучасний герб
міста Суми

Детальніше про...

«хвилі» колонізації Слобідської України

Було чотири періоди масового переселення українців у слобідські землі: 1637–1638 рр. — після поразки козацького повстання; середина XVII ст. — після підписання Білоцерківського миру 1651 р.; 60–80-ті рр. XVII ст. — в період Руїни; 30–60-ті рр. XVIII ст. — після відновлення влади Речі Посполитої над Правобережною Україною.

Зі спогадів **Веспасіана Коховського**
(польського королівського історіографа)
про **Івана Сірка**

«Сірко ... терпляче зносив голод, був рішучий у воєнних небезпеках і ... завжди тверезий. Влітку він перебував на порогах, а взимку — на українському пограниччі. На обличчі він мав природний знак, ніби шмат пурпуру».

Примітка. Вважалося, що Іван Сірко був характерником.

Вежа
Чортомлицької Січі
(сучасна рекон-
струкція
на о. Хортиця)

Попрацюйте з інтернет-джерелами та дізнайтеся хто такі характерники.

1. Запропонуйте 2–3 причини того, чому Сірка вважали за характерника.

§ 31. Гетьманщина в часи Івана Мазепи

Детальніше про... Коломацькі статті

- ✓ Гетьману заборонялося підтримувати самостійні дипломатичні відносини з іншими державами.
- ✓ У Батурині розміщувався полк московських стрільців для «охорони» гетьмана.
- ✓ Гетьману заборонялося без царського указу позбавляти старшину посад, а старшині — скидати гетьмана.
- ✓ Гетьман зобов'язувався направляти свої війська на війни з Кримським ханством та Османською імперією.
- ✓ Рекомендовувалося заохочувати українсько-московські шлюби.
- ✓ Українці під загрозою смертної кари зобов'язувалися приймати від царських вояків знецінені мідні московські гроші.

Із записок Жана Балюза про Івана Мазепу

«... Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою військовою відвагою та розкішними прийомами у своїй резиденції для козацької старшини... Розмова з цим принцом дуже приємна; має він великий досвід у політиці... стежить і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою колекцію зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки...»

Герб
Івана Мазепи

- ➔ 1. Про які риси характеру та чесноти Івана Мазепи можна дізнатися з джерела?

*Марина Мазепа
(в чернецтві Марія Магдалина). Саме
вона опікувалась освітою, а згодом була
порадницею свого сина Івана Мазепи*

Попрацюйте з інтернет-джерелами. Випишіть в зошит 3 – 4 факти з біографії Марини Мазепи. Зробіть висновки про роль матері в житті та діяльності Івана Мазепи.

§ 32. Гетьман Пилип Орлик. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні

Зі спогадів Пилипа Орлика про «Пакти й конституції...» 1710 року

«Я один зложив найбільшу частину договору і зредагував цілий договір... Поміж особами, які обмірковували точки цього документа, були Войнаровський, Гордієнко, Ломиковський, Максимович, Іваненко, Карпенко, і ще деяких прізвищ не пригадую...»

1. Розгляньте ілюстрацію пам'ятника П. Орлику в Києві. Що вказує на посаду, а що — на головне досягнення людини, якій присвячена скульптура? Як ілюстрація пов'язана з документом?

Пам'ятник
Пилипу Орлику
в Києві

Із маніфесту до європейських націй 1712 року Пилипа Орлика (*гетьмана в еміграції*)

«...Ми не можемо дивитися холоднокровно на нещастя, яким віддана наша нація, на порушення її прав... Ми, однак, не будемо діяти з почуттям помсти, але ми керуємося виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету... Ніколи не перестану шукати... засобів, щоб заявити мої права й права моєї нації на Україну...»

1. Заповніть пропуски. Попередні гетьмани говорили переважно про права і вольності ..., а Пилип Орлик уже говорить про права

Булава
Пилипа
Орлика

§ 33. Культурне та духовне життя наприкінці 50-х років XVII ст. – на початку XVIII ст.

**Схема «Особливості та чинники розвитку української культури
наприкінці 50-х років XVII ст. — на початку XVIII ст.»**

1. Попрацюйте в парах. Відшукайте в схемі позитивні та негативні чинники розвитку української культури. Обговоріть свої висновки.

Із «Хроніки» Феодосія Софоновича (автора першої української вже не літописної, а історичної праці, що спиралася на різні джерела)

«...Щоб розумів сам та іншим руським синам сказав, звідки Русь почалася і як панство руське, спочатку ставши, до цього часу живе.

Кожному важлива ця розмова, про свою вітчизну знати та іншим, які цікавляться, розказати, бо тих, хто не знає свого роду, за нерозумних мають».

Примітка. Події описуються за найдавніших часів до 1673 р.

1. Як автор «Хроніки» розуміє важливість історичної науки?

Природою вишитий цветной эстамп
Лиловолик всхлипывал ли, мыслил...
Астматик-мотылек, весна Кабальна!
То мчѣтся к эпосу припасть поэт!
Отечество певцов, творцов гнездо.
Но проторен строк в небо унисон.
Как каплины, Корпускулы Поджилок —
Апрель Разит парадом пароксизма!
Растаскан гоноRAR за сказок дар...
Пусть скупю ПриКреПили КинескоП.
Откуда Новоявлен взор Невольно,
Восторгов иго, волшебство стихов!
Стой, осторожность, подаетcя шанс!
Как кожа холодна, как сладок шок!
Иди, пролейся солнцем, жало книги!
Иод крепче яда, Плавься, Прометей.

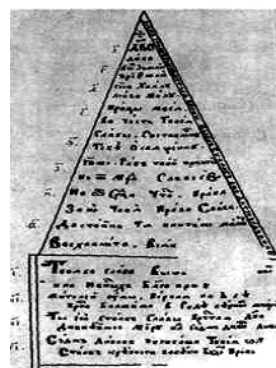
Вірш Івана Величковського
із закодованим іменем

1. Кому присвячений вірш із закодованим іменем?

Фрагмент сторінки із «Хроніки з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича

Фігурний вірш Івана Величковського

§ 35. Наступ Російської імперії на автономію Гетьманщини

Указ Петра I про утворення Малоросійської Колегії

Цього 1722 р., квітня 27 дня всепресвітліший, державніший Петро Великий, імператор і самодержець всеросійський і інше, і інше, жалуючи підданих своїх — малоросійський народ, видав указ: при гетьмані пану Скоропадському в Глухові для управління судами і для іншого, що в прохальних пунктах гетьмана Хмельницького і в ухвалях на нього написано, замість однієї воєводської персони для кращої вірності і управління бути колегії, в якій бути бригадирові панові Вельямінову з шістьма чоловіками штаб-офіцерами, та при цій же колегії бути прокурорам з гвардії капітанам або капітанам-поручикам з щорічною зміною (...).

1. Коли було утворено Малоросійську Колегію?
2. Якими причинами Петро I пояснював її утворення?

Коломацькі чолобитні

Минулого і цього 1723 року, полковник чернігівський Павло Полуботок і генеральна старшина били чолом вашій імператорській величності... про обрання гетьмана, але оскільки досі не отримали від вашої величності відповідного указу, то від усього війська малоросійського б'ємо чолом і покійно просимо, щоб ваша імператорська величність дозволив у війську малоросійському, відповідно до наших давніх прав, вільними голосами серед малоросіян обирати гетьмана, бо без гетьмана в Малоросії державні і військові справи не можуть належно управлятися і вся Мала Росія, не маючи гетьмана, в особливій темряві перебуває. Ця чолобитна писана на Коломаці, від усього війська, 1728 року, жовтня 1 дня.

1. З яким проханням зверталися Павло Полуботок і генеральна старшина до російського імператора Петра I?

Детальніше про...

З промови Павла Полуботка до Петра I у в'язниці (з «Історії Русів»)

«Бачу, Государю, і розумію, з якого джерела зачерпнув Ти злість твою, що не властива серцю Твоєму і не пристойна характерові Помазаника Божого. Правда і лагідність, суд і милість суть єдине добро всіх Монархів світу сього, і закони, що кермують усім взагалі людством і охороняють його від усякого лиха, є точне зеркало Царям і Володарям на їхнє становище і поведінку, і вони перші наглядачі та охоронці їм бути повинні. Звідкіля ж походить, що Ти, о Государю, ставлячи себе понад закони, мордуєш нас єдиною владою своєю і кидаєш у вічне ув'язнення, загорнувши до скарбниці власне майно наше? Провина, на нас стягувана, є лише повинність наша, і повинність свята, у всіх народах так шанована, а жодним чином не законопреступна і до осуду не належна. Ми просили і просимо іменем народу свого про милість до отчизни нашої, неправедно гнаної і без жалю плюндрованої, просимо поновити права наші і привілеї, урочистими договорами затверджені, що їх і Ти, Государю, декілька разів потверджував. Народ наш, будучи одноплемінний і одновірний Твоєму народові, підсилював його і звеличив царство Твоє добровільною злукою своєю в такий час, коли ще в ньому все було в стані немовляти і виходило з хаосу каламутних часів і майже мізерії й сіє одно недовліло б йому погубити у вас мзди своєю; але ми з народом своїм не переставали, опріч того, багато допомагати вам усім в усіх військових рушеннях і здобуттях ваших, і, не кажучи про Смоленщину та Польщу, одна Шведська війна доводить безприкладну ревність нашу до Тебе і Росії. Бо всім відомо, що ми самі цілу половину армії шведської вигубили на землі своїй і в оселях наших, не піддаючись при тому ні на які зваби та спокуси і давши Тобі спробою переважити дивовижну мужність і одчайдушну хоробрість шведів; але за те стягнули на себе саму зневагу та лютість і, замість подяки та нагороди, вкинуті в найтяжче рабство і змушені платити данину ганебну й незносну, рити лінії та канали і осушувати непролазні багнища, угноюючи все те тілами наших мерців, що впали цілими тисячами од тягот, голоду та клімату. Всі тії злигодні, й скорботи наші довершило, нарешті, нинішнє правління наше. Урядники Московські, що панують над нами і не знають прав та звичаїв наших і майже неписьменні, відають тільки те, що їм вільно робити усе, не займаючи лише душі наші. Отож, будучи ми оточені звідусіль переслідуваннями й напастями, до кого іншого вдаватися маємо з воланням своїм, як не до Тебе, Августійший

Монарху? Ти добродій наш і поручитель за благо наше. Але злоба улюбленця Твого, непримиренного ворога нашого і месника, одвернула Тебе з путі істини і паскудить царювання Твоє. Поневолювати народи і володіти рабами та невільниками є справа Азіатського тирана, а не Християнського Монарха, який мусить славитися і на правду бути верховним батьком народів. Я знаю, що на нас чекають кайдани і понурі в'язниці, де виморять нас голодом і утисками за звичаєм московським, але, поки ще живу, кажу Тобі правду, о Государю, що прийдеться складати Тобі звіт неодмінно перед Царем усіх царів, Всемогутнім Богом, за погибель нашу і всього народу».

1. У чому звинувачував російського імператора Павло Полуботок?

Із Чернігівського літопису про події 1731 року

15 січня гетьман Данило Апостол по указу поїхав до Москви і повернувся кавалером святого Олександра Невського від її імператорської величності пожалуваний.

В тому ж році зачали робити лінію і кріпості при кордоні від ріки Дону до ріки Дніпра полками великоросійськими і малоросійськими, козаками й мужиками.

В тому ж році поставлений в Київ архієпископом єпископ псковський превелебний Рафаїл Заборовський.

1. Назвіть три історичні факти, про які пише літописець.

2. Розташуйте їх у порядку зростання важливості. Поясніть порядок розташування.

§ 36. Ліквідація Гетьманщини та козацького устрою на Лівобережжі й Слобожанщині

Адміністративні зміни в українських землях у XVIII столітті

Попрацюйте в парах.

1. Відшукайте на карті міста Батурин та Глухів.
2. Знайдіть на карті оборонну «Українську лінію». Поміркуйте, проти кого вона була зведена.
3. Покажіть на карті Кам'янську та Олешківську Січі. Поміркуйте, чому ці Січі були зведені у володіннях Кримського ханства?

Відлуння минулого

Із Чернігівського літопису про обрання гетьманом Кирила Розумовського

Того ж (1750) року виборний гетьман граф Кирило Розумовський іменним її імператорської величності указом в Санкт-Петербурзі від 5 числа червня конфірмований, як про те

присланою в Колегії іноземних справ на всенародне повідомлення до старшини генеральної, духовним і мирським і всім чиновним людям, козакам і посполитому народу грамотою від 16 червня оголошено.

Тому ж гетьману високомонаршими грамотами і по іменному указу з Колегії іноземних справ даними оголошено і в Малій Росії публіковано, щоб йому місце мати при всіх торжествах і публічних церемоніях з генералами — фельдмаршалами, рівняючись між ними по старшинству, з пожалуванням в чин. Резиденцію ж йому, гетьману, мати в Батурині, як і інші гетьмани там мали, і місто, що там було, відновити, а при закладанні оно́го вчинити освячення за церковним звичаєм.

1. Доведіть або спростуйте думку: «Російська імператриця Єлизавета ставилася до українського гетьмана Кирила Розумовського з повагою».
2. Чи можна стверджувати, що сплюндроване Петром I місто Батурин відродилося за Кирила Розумовського?

З настанови Катерини II князеві В'яземському, 1764 рік
«Мала Росія, Ліфляндія (*Латвія*) і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі конфірмованих їм привілеїв, порушити ж їх, раптом відмовившись від них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитись з ними на такій же основі було б більше, ніж помилкою, можна сказати певно — безглуздя. Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки на ліс. Приступити до цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли...».

1. Коли й з якою метою було ліквідовано гетьманство?
2. Поміркуйте. Чому Катерина II ставила за мету, «щоб час і назва гетьманів зникли»?

Із таємної настанови Катерини II Петру Рум'янцеву під час призначення його малоросійським генерал-губернатором, 1764 рік

«На початку таємної вам постанови між іншими непорядками, що мають місце в Малій Росії, ми вже згадали,

що від цієї такої обширної, багатолюдної й дуже багатой на різні корисні плоди провінції в державну скарбницю (про що мало хто вірить) немає жодних прибутків. Отже було б і надалі безвідповідальним залишати її в такому безладі..., отже поряд з іншими виправленнями необхідно, під якою б то не було назвою, крім подушного, поширити на тамтешній народ і одержувати в скарбницю нашу, за обов'язком і за справедливістю та й за самими умовними пунктами Богдана Хмельницького, нам беззаперечно належні прибутки. З цього всього ви самі можете зробити висновок, як потрібна для цього, і цілком певна відомість про кількість малоросійського населення... А також про їхні права і про справжні, а не самовільно присвоєні собі привілеї... В однаковій мірі вам слід прагнути розібратися в заплутаному і перемішаному там військовому та цивільному правлінні... За численністю непорядків, які вимагають виправлення і інших кращих запроваджень, уявляємо ми собі і ті турботи, яким вам буде коштувати виконання вашої посади, тим більше, що у всякій новій справі і за розбещених про те понять простого люду, а з боку чиновних людей — пристрасних і лукавих тлумачень, не завжди треба діяти силою довіреної вам влади, більше різноманітними засобами ласки і поблажливості і, таким чином, залежно від справи часу і людини вміло треба викручуватися. До цього треба додати, що в таких випадках треба мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст».

1. Поміркуйте. Які причини економічного занепаду в українських землях?
2. Які заходи планував здійснити царський уряд для покращення ситуації?
3. Якими методами радила імператриця діяти Петру Рум'янцеву?

З Універсалу гетьмана Кирила Розумовського про обмеження права переходу селян, 1760 рік

Щоб запобігти недоїмкам... і кривдам володільцям та іншим людям, які (кривди) бувають від того, що піддані забирають нажите на їх (володільців) грунтах майно, а більше й самому посполитому народові, щоб даремно не розгублювати при переході нажитого на чужих грунтах майна, наказуємо: оголосити по всій Малій Росії, щоб посполитий народ при переході з одного володіння в інше не забирив нажитого ним на землях володільців майна і цим не завдавав збитків зазначеним володільцям. Так само і володільці, приймаючи до себе посполитих із чужих володінь, не приймали б майна, нажитого в іншому

володінні, а хто буде в цьому викритий, в праві буде той володільець, від якого посполитий перейшов з нажитим майном до іншого володільця і там його прийнято без письмового дозволу, шукати від того володільця слушного вдоволення та винагороди в силу малоросійських прав, керуючись у малоросійських судах тими ж малоросійськими правами, які вказані в указі її імператорської величності про вільний перехід посполитих без всякого скасування. Проте, щоб і володільці інколи, під виглядом нажитого посполитими у них майна, не могли затримувати у себе посполитих, і тим самим не робити перешкоди в їх вільному переході, при своєму переході посполиті повинні з'являтися до володільців і брати у них письмове посвідчення про вільний перехід, яке володільці, беззаперечно, повинні видавати. Якщо ж деякі володільці будуть при цьому виявляти упертість, то посполиті повинні заявити про це найближчому урядові, який повинен вимагати у володільця таке письмове посвідчення або щоб інший уряд видав його. Але й інші володільці без посвідчення не повинні приймати посполитих...

1. Поміркуйте. Універсал Кирила Розумовського збільшував обсяг прав селян чи зменшував?

З указу Катерини II про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні (1783 р.)

«Для ... одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків, ... кожному з поселенців залишитися на своєму місці і при своєму званні... На випадок же втеч після оголошення цього указу (*розшукувати, карати і повертати попереднім власникам*). ... Ми визнали за необхідне вчинити однакове розпорядження і щодо тих повітів, із яких складалася колишня Слобідська Українська губернія...»

1. На основі документа поясніть значення поняття «кріпак».

§ 37. Нова (Підпільненська) Січ

Відлуння
минулого

З опису Нової Січі невідомим сучасником, 1740 рік

«При Запорозькій Січі завжди є військова старшина і кошовий отаман — 1, військовий суддя — 1, військовий писар — 1, військовий осавул — 1. При них є військові слуги: при кожному писарі писарчук — 1, при артилерії гармаш — 1, підосавул — 1, довбуш — 1. Коли з їхнього складу старшин посилають у військові походи, тоді на їхнє місце вибирають від усього війська наказну старшину, яка і залишається на Січі... При Запорозькій Січі в згаданих козаків є будівлі; у побудованому замку — церква обряду грецької віри. У цьому замку куренів є 38, до них приписані всі запорозькі козаки, і при кожному курені мають визначених отаманів, тобто своїх командирів.

При Запорозькій Січі є майстри: слюсарі, ковалі, шевці, кравці, теслі й інші. ...Їхнє військо за способом ведення життя поділяється на різні частини. Одні з них живуть у військових куренях... У тому курені готують свою їжу і для послуг своїх мають кухаря... Інші живуть у форштаті (*передмісті*) з своїми господарствами ... там живуть і майстри, і шинкарі, і крамарі, і інші... А інші живуть у зимівниках біля своїх коней і іншого товару, а інші займаються рибальством, скотарством, ловлять птицю, також багато з них мають пасіки, і кожен живе за рахунок свого промислу».

1. З'ясуйте, хто входив до складу військової старшини.
2. Визначте за документом, чим відрізнялися заняття козаків у Січі-фортеці від занять у передмісті.

Відлуння
минулого

З книги «Анали Малої Росії» Жана-Бенуа Шерера, німецького й французького історика, про козацькі чесноти, 1778 рік

«Вони воліли невгоди важких походів, аніж спокійне життя рабів. З їх історії довідуємося, як батьки передавали своїм синам горде почування незалежності, як найдорожчу спадщину, причому гасло «смерть або воля» було їх одним заповітом, що переходив від батька до сина, разом з прадідівською зброєю».

1. Які козацькі чесноти називає автор спогадів?
2. Продовжте речення: «Бути патріотом означає...»

Козацька дума «Світ великий, край далекий, та ніде прожити» про знищення Запорозької Січі

Світ великий, край далекий, та ніде прожити:

Славне військо запорізьке хотять погубити.

Ой цариця загадала, а Грицько пораїв,

Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю.

Вже ж на річці Базавлуці і москалі стали,

Славні ж хлопці-запорожці пили та гуляли.

Ой вже ж москаль Запоріжжя кругом облягає,

А наш батько Калнишевський того й не гадає.

Ой із Низу, із Лиману вітер повіває,

А вже ж москаль, а вже москаль Січу обступає.

Васюринський козарлюга не п'є, не гуляє

Та все свого отамана рано пробужає:

«Та встань, батьку отамане, кличуть тебе люде,

Ой як станеш ти на башти — москаля не буде!»

А москалі не дрімали, запас одбирали,

А московські старшії церкву грабували:

Та беруть срібло, та беруть золото, воскові свічі,

Ой заплакав пан кошовий з старшиною в Січі.

Ой взійшов же пан кошовий та на круту гору:

«Ой та не руйнуйте, люди добрі, хоч Божого дому!»

А запорізькі отамани, як орли, літали

Та свого батька кошового вірненько благали:

«Та позволь, батьку, позволь, батьку, із штихами стати,

Не одному генералу з пліч голову зняти!

Не дозволиш із штихами — позволь з кулаками,

Ой щоб слава не пропала поміж козаками!»

А вже ж уступила одна дивізія та серед самої Січі,

Ой взяла ж вона січові гармати, всі козацькі здобичі.

Ой крикнув же Калниш кошовий у Покровській церкві:

«Прибирайтесь, славні запорожці, якби к своїй смерті!»

Ой крикнув же та Калниш кошовий на Покровській дзвіниці:

«Ой кидайте ж ви, славні запорожці, і пістолі, й рушниці!»

Ой пливе шука з Кременчука, розбита із лука,

«Ой тепер же нам, Калниш кошовий, та з тобою розлука!»

Ой пішли, пішли славні запорожці, а не пішки — дубами,

Ой як оглянуться до славної Січі — умиються сльозами.

А вже ж, уже славні запорожці п'яти показали...

Та встань, батьку, з домовини, кличуть тебе люде!

Ой як підеш на Україну — по-прежньому буде.

Ой піди ж ти до столиці прохати цариці,

Чи не вступе царства-землі по прежні границі.

«Ой царице, наша мати, змилуйся ж над нами!

Віддай же нам наші землі з темними лугами!»

«Не на тее ж, запорожцю, москаля заслала,

Ой щоб твої луги й землі назад повертала!»

Текла річка, мала, невеличка, заросла лозами,

Заплакав же пан кошовий дрібними сльозами:

«Ой великий світ, цариця, і всім ти владаєш,

А вже ж ти нас, запорожців, з місця споміщаєш,

Та все ж ти тих вражих панів та все награждаєш».

***Примітка.** Грицько — Григорій Потьомкін — російський державний і військовий діяч, генерал-фельдмаршал, фаворит Катерини II. В 1775 р. з його ініціативи була зруйнована Січ і ліквідоване запорозьке військо. При розподілі українських земель одержав близько 150 тисяч десятин.*

1. Хто став ініціатором знищення Запорозької Січі?
2. Як поводитися московські солдати на Січі?
3. Подумайте. Чому кошовий отаман Петро Калнишевський здав Січ без бою?
4. Визначте, чому Катерина II була зацікавлена у зруйнуванні Нової Січі.

Із Маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі, 3 серпня 1775 року

Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданним цілої нашої імперії, що Запорізька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорізьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

...Їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали років з десять тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити з своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, але й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті і інші здавна належали...

2. Внаслідок такого привласнення собі земель Новоросійської губернії вони насмілились не тільки робити перешкоди вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, але й заводити і будувати для них свавільно власні зимівники, більше того — виводити ще з тамтешніх жителів та поселених гусарського і пікінерського полків людей чоловічої і жіночої статі, яких забрано і виведено на Запорожжя всього 8000 душ, включаючи сюди і тих, які від утисків козаків у своїх власних житлах були змушені переходити до них і підкорялися їх сваволі...

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, але й людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії тільки для того, щоб собі підкорити і довести у себе власне хліборобство, в чому й досягали багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50 000 душ.

6. Нарешті, ті ж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському війську... Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим самим основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамовитим управлінням, в надії, що нахил до розбещеного життя і до грабунків буде при внутрішньому достатку безперестанно обновлювати і збільшувати їх кількість.

...Так з належною увагою до всього вищесказаного ми вважаємо нині своїм обов'язком перед Богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Внаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреними йому нашими військами зайнята Запорозька Січ у цілковитому порядку і повній тиші без всякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже з усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття.

1. Відшукайте у тексті, чим Катерина II пояснює своє рішення про зруйнування Запорозької Січі.
2. Яка, на вашу думку, істинна причина зруйнування Січі?
3. Поміркуйте, чому російська імператриця наказала викоринити «на майбутнє й самої назви запорізьких козаків»?
4. Зверніть увагу на дату, коли було видано Маніфест і коли було зруйновано Нову Січ. Про що це свідчить?

§ 39. Причини й особливості гайдамацького та опришківського рухів у XVIII

Опришківський та гайдамацький рухи у середині – другій половині XVIII ст.

Попрацюйте у парах.

1. З'ясуйте, які території охоплював гайдамацький рух у 1734, 1735–1740 роках.
2. Віднайдіть район, охоплений Коліївщиною. Чи були тут гайдамацькі виступи раніше? Якщо так, то коли?
3. Назвіть територію поширення опришківського руху на чолі з Олексом Довбушем.
4. Знайдіть поселення, поблизу якого загинув О. Довбуш.